

РАДОМИР СТАНИЋ

НОВЕ КЊИГЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ УМЕТНОСТИ

МИЛАН КАШАНИН: КАМЕНА ОТКРИЋА

Београд, „Југославија“, 1978.

У нашој модерној историји уметности Милан Кашанин, истакнути књижевник, заузима сасвим посебно место. Један је од првих истраживача наше старе уметности, који је модерна естетичка мерила с поузданошћу применио при анализи стилских и уметничких вредности нашег живописа, одвојивши се од познатих дескриптивних метода, чиме је отворио ново поглавље у овој области. Такође је један од ретких који је своје завидно зналаштво о нашој баптиши са смелошћу доста рано преточио у синтетичке прегледе наше уметности, чак и пре појаве његових врских есеја и студија које су лепотом стила којим су писане од почетка скренуле на себе пажњу и постале најчитанија штива о нашој древној уметности.

Ако по неким строгим научним мерилима није увек писао о нашој уметности најтачније онда је он то чинио најлепше и најблиставије. Спада међу оне изузетне зналце наше уметности који је са подједнаком упућеношћу обрађивао и писао, често са страшћу великог истраживача, о ликовним творевинама средњег века и о модерним уметничким достигнућима овог времена. Његове заслуге нису само у томе што је у своје бројне текстове о нашој уметности уграђивао упадљиво високе стилске вредности праве литературе, већ особито у томе што је и један од првих који је на такав начин писао, ослањајући се на критичку научну мисао, поштујући је вазда и не ретко бивајући њен родоначелник.

Кашанин је у годинама пред рат на страницама „Уметничког прегледа“ који је покренуо и веома успешно уређивао, о нашем уметничком наслеђу писао изненађујуће свеже, полетно, изванредно обавештено и по много чему на сас-

вим нови начин. Његови предратни текстови најбољи су документ и сведо-
чанство о томе да се о нашој старој уметности размишљало на европски мо-
деран начин у малобројном кругу њених поштовалаца и зналаца, у коме је
он био један од најдаровитијих и најумнијих предводника. Он ће се после више
од три деценије наћи у далеко бројнијој групи истраживача и писаца о нашој
уметности наоружаних можда дубљим стручним знањима, али ће остати у
њој особен, репрезентант увек занимљиве, свеже и оригиналне књижевне мисли
о нашој културној баштини, коју је исказивао раскошно звучним језиком и
сјајним стилем.

Књига „Камна открића“ је мали и критички осмишљен антологијски пре-
сек Капанинових текстова о уметности средњовековне Србије. Они би, сви без
изузетка, могли да уђу у шире замишљену антологију свих до сада на нашем
језику написаних огледа о старој српској уметности у којој би по неким осо-
бинама били упадљиви и супериорни. У овако сажетом и строго изабраном
заиста репрезентативном прегледу његових студија постигнуто је изванредно
јединство и необично сујестивна и кохерентна целина. Настали у раздобљу од
нешто више од тридесет година, ови „фрагменти ненаписане историје српске
средњовековне уметности“ — адекватно илуструју не толико еволуцију Ка-
панинове мисли о старој српској уметности, колико њену раскошну слојеви-
тост и умност. Он је, без сумње, подједнако импресивно, а уз то са потпуно
сигурним критеријумом, писао и у младости и у годинама позног стваралаштва.
Стога ова књига која предочава његову тродеценијску списатељску и истра-
живачку активност зрелог доба у једном строгом и оштром пресеку, указује
на сву озбиљност и потпуност стручне спреме да се бави једним послом ква-
лификовано и зналачки, чији ће исходи представљати највиши домет што је
овај многоструко радознали испитивач и писац написао о нашој уметности,
или, прецизније речено, ако је није у оној мери обогатио у којој је то по
својим способностима могао, он је сигурно неизмерно много допринео прибли-
жавању и бољем разумевању наше уметничке баштине, тумачећи је културом
и сензибилитетом ретких познавалаца и врсних ерудита.

Кад пише о нашим фрескама он је, на пример, ретко улазио у сложене
проблеме њихове иконографије; није се осетније удубљивао у друга питања
која су често бивала у првом плану наших научника. Али, чини се да је више
од многих разумевао њихов дух и карактер, изрицао судове и оцене увек
засноване на изврсном познавању материје, на истанчаном и осетљивом ана-
лизовању свих елемената које је посматрао у ширем контексту европских
уметничких токова. Његово наглашено индивидуално и интегрално посматрање
уметничког споменика, најчешће темељно на завидном познавању историје,
обезбеђивало је пуну меру рељефног и јасног приказивања свих његових реле-
вантних вредности. Изразити смисао за запажање особености стилског израза
и способност да до неслућених размера развије тезу у циљу идентификације
неких битних питања о генези и уметничком организму једног споменика —
одлике су аутора „Камених открића“, својствене само најдаровитијим и најум-
нијим историчарима уметности и књижевницима ретког талента.

Сачињена од десет студија писаних различитим поводом и у широком
временском распону, књига обухвата маркантне теме средњовековне српске
уметности (портрет, скулптура, цивилна и војна архитектура) и најразличитије
споменичке индивидуалности наше старе баштине (град Маглич, манастир Сту-
деница, манастир Жича, Ресава деспота Стефана). Као што је слојевитост прва
одлика наше уметничке баштине, тако је исто ово својство основна каракте-
ристика Капанинове књиге. То се односи на тематску структуру овог прегледа
и на богатство идеја, мисли, запажања, судова и закључака које садрже објав-
љене студије. Понекад понешто дисонантно зазвучи у односу на данашњу на-
учну мисао и сазнања, посебно у неким ранијим текстовима, али треба рећи
да се овде налазе до сада најлепше написани текстови о појединим темама или
споменицима. Поменимо само есеј „Камена открића“ по коме је и књига нас-
ловљена. Колико у њему дубоког познавања, својеврсног разумевања и лу-
цидног тумачења кључних појава у разгранатом стаблу наше старе уметности.
Написи о Магличу, цивилној и војној архитектури и скулптури по ширини

погледа, оштроумним опажањима и тачним поставкама и то у тренутку када смо били тако далеко од резултата данашњих истраживања, дуго ће остати непревазиђени. Студије о Жичи, Студеници, Ресави и неки други прилози језгровита су и заокружена штива истакнуте научне и литерарне вредности.

Сабране у посебну књигу, зналачки уређену и коректно опремљену, Капанинове студије о уметности Србије у средњем веку имају значај и смисао једне нове целине која у многоме доприноси успостављању потпуније слике о сложеном свету још неоткривене и недовољно познате културне прошлости нашег народа. У релативно оскудној издавачкој продукцији о нашој уметности минулих векова „Камена открића“ нас надахњује вером да се преко оваквих књига на аутентичан начин упознајемо са ремек делима наше старе уметности. Она би могла бити леп подстицај другим издавачким предузећима, а љубитељима уметности топла препорука да споменике треба гледати, али исто тако о њима и читати. Јер, читати ову дивну књигу значи узбуђивати се њиховим вредностима и лепотом њиховог тумачења.

ПАВЛЕ ВАСИЋ: УМЕТНИЧКА ТОПОГРАФИЈА СРЕМСКИХ КАРЛОВАЦА

Матица Српска — Нови Сад, 1978.

Истраживање и научно проучавање наше уметничке прошлости никада није престајало да буде обавеза и задовољство било које генерације од Вука па све до нашег времена. Интересовање за уметност нашег времена везивало се најпре за активност радозналих и учених појединаца да би затим постало организована брига институција. Од појаве Друштва српске словесности односно Српског ученог друштва испитивање наше старе уметности утемељује се као национални дуг и част. Међутим, упркос искреним настојањима, амбицијама и истрајности научних и културних организација и институција које су се са променљивим успехом и срећом у мање или више организованим облицима бавили истраживањем уметности прошлих времена кроз читав један век, тек после другог светског рата оно ће попримити обележја правог хуманистичког односа, проистеклог из природе нашег самоуправног демократског социјалистичког система.

Стварањем нових стручних и научних кадрова и неопходних материјалних претпоставки, обезбеђују се повољнији услови да се истраживању и проучавању наше старе уметности приступи у оквиру постојећих и новооснованих организација и установа на савремени начин.

Матица Српска преко свог Одељења за ликовне уметности несумњиво је остварила огроман удео не само у планском и континуираном спровођењу акција у циљу реализације појединих великих и комплексних пројеката, већ нарочито у осавремењавању методологије рада на испитивању и изучавању српске уметности минулих времена. Преко свог Зборника за ликовне уметности, чијих је 13 волуменозних свезака објавило велики број студија, расправа, чланака и прилога о уметности наших народа и преко више монографских студија које су изашле као посебна издања, Одељење за ликовне уметности Матице Српске се представило као изузетно значајан чинилац у систематском испитивању и проучавању наше уметности не само у Војводини, већ и знатно шире.

Уочавајући потребу за сагледавањем слике генезе и развоја ликовних уметности у оквиру историјско-географских и културних целина, Одељење се подухватило објављивања уметничких топографија, широких и исцрпних прегледа развојних токова са потпуним каталозима уметничких споменика. Овакав облик публиковања резултата рада на испитивању уметности појединих градова или региона одавно се у свету афирмисао као стандардна и незамењива основа, на којој се заснивају сви продубљени студијски синтетички прегледи

уметности на ширим подручјима, студије о стилским, хронолошким и другим целинама и сл.

Уметничка топографија Сремских Карловаца од Павла Васића је прва оваква публикација у низу замишљених о уметности Војводине. Њена појава има вишеструки значај. Пре свега, она је прво дело овакве врсте у нашој Републици, па то већ само по себи много значи. Разликујући се од других уметничких топографија које су се већ одавно у свету појавиле и од других прегледа ове врсте код нас, она представља специфичан модел који најадекватније одражава физиономију и структуру уметности Сремских Карловаца. Може се претпоставити да ће овакав модел, који ипак има извесних недостатака, задовољити захтеве при обради уметности других насеља или области. Сасвим сигурно може послужити као узор за сличне подухвате које ће морати да остваре друге установе и организације друштвено и морално задужене да се старају о истраживању, проучавању и заштити уметничке баштине.

Избор Сремских Карловаца при остваривању идеје о уметничкој топографији условљен је вишеструко оправданим разлозима. Сремски Карловци у којима се налази изванредна концентрација разноврсних уметничких дела, међу којима су и врхунска остварења сликарства, архитектуре и уметничких заната XVIII века, у једном периоду своје историје били су водећи политички, културни и уметнички центар.

Посао при стварању уметничке топографије био је изузетно сложен и далекосежан. Њу је могао израдити само тим састављен од већег броја сарадника, обучен за теренски рад. Носилац читавог подухвата био је Павле Васић, чијом је истрајношћу и несебичном ангажованошћу могао да се оствари.

Топографија се састоји од два дела. У првом делу се налазе текстови М. Гарашанина „Сремски Карловци у праисторијско и римско доба“, Ж. Сечанског „Сремски Карловци кроз историју“ и П. Васића „Уметност у Сремским Карловцима“. Други део сачињавају „Топографски каталог уметничких споменика у Сремским Карловцима“ који су саставили П. Васић и К. Павловић, затим регистри и илустрације.

Гарашанинов текст сачињен на бази сагледавања праисторијске и римске културе на ширем простору Срема, јер на подручју Сремских Карловаца није било конкретних археолошких истраживања, баца одређено светло на ове епохе, успостављајући општу слику о припадности овог насеља јужно-панонској праисторијској културној сфери и о повезаности Карловаца у римско доба са граничним утврђењима лимеса на територији провинције Паноније. Опширан и документован рад Ж. Сечанског, изврсног познаваоца прошлости ове области, обухвата историју овог насеља од његовог првог помена у историјским изворима (1308) па до 1945. године.

Пред најсложенијим проблемом очигледно се нашао П. Васић који се поред организације и координације рада на прикупљању грађе са бројним стручним сарадницима, прихватио да напише уводну студију посвећену историјско-уметничким приликама у Сремским Карловцима. Уосталом, она поред Топографског каталога уметничких споменика представља есеционални део књиге, па стога и заслужује посебан осврт.

Мора се признати да није било нимало једноставно наћи најприхватљивији методолошки приступ којим ће се опсежна и слојевита материја у тро-вековном уметничком организму Сремских Карловаца обрадити сажето, прегледно и релативно потпуно обухватајући при том све уметничке гране: архитектуру, сликарство, декоративну пластику и вајарство, урбанизам, примењену уметност и др.

Кад се пође од чињенице да су Сремски Карловци током XVIII и XIX века, као што је истакнуто, дуго били главни центар духовног, политичког, културног и уметничког живота Срба у Аустро Угарској и да је сасвим мали број уметника Војводине који на било који начин није био везан за њега, онда се може разумети колико су били сложени уметнички токови и путеви који су се укритали у овој релативно развијеној грађанској средини. Ако је, на пример, сликарско стварање било раније доста добро сагледано, зна се да је пред Васићем и његовим сарадницима било огромно подручје истраживања

и валоризације архитектонских споменика, нарочито када је било у питању профано градитељство. Све је то с поузданошћу и мером требало ставити у одговарајући однос са критеријумима и мерилима не подлежући опасностима евентуалне девалвације, што је чест случај када се обрађује уметност уског круга или ограничене географске области. Чини се да је у овом случају читав посао обављен коректно, зналачки и примерно. Из систематски урађеног и сређеног Каталога може се сагледати не само богатство очуване уметничке баштине Сремских Карловаца, већ и њена изванредна хетерогеност као значајно обележје овог самосвојног културног наслеђа, кроз чије је настајање струјало и преламало се мноштво стилских и других утицаја.

Ограничен број илустрација укључен у Топографију није довољан да документује сву слојевитост сремско-карловачког уметничког блага, а недостатак посебно сређене библиографије може се сматрати извесном слабошћу која ће се сигурно у наредним свескама морати да отклони.

Одељењу за ликовне уметности Матице Српске треба одати признање што је успело да овим подухватом укаже на неодложност капиталних послова кад је у питању наша уметничка баштина, с којима смо у огромном заостајању у односу на друге европске земље.

КАТАРИНА АМБРОЗИЋ: НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ (1873 — 1915)

Београд — „Српска књижевна задруга“ и „Југославијапублик“, 1978.

Европски токови развоја уметничког схватања били су исувише бујни и брзи да би сликарско стварање у Србији крајем XIX века, у време упадљиве заосталости, могло да ухвати корак и да се укључи у њихова струјања. Ако је и било даровитих и школованих личности, способних и значајних стваралаца, није постојала одговарајућа клима нити изграђена свест у неразвијеној грађанској средини да би се прихватила модерна сликарска схватања која су из Париза као светске уметничке метрополе заплускивала друге центре европског Запада. Уметници су морали сликати онако како је то желела клијентела и како је неразвијена и једнострана ликовна критика диктирала. Успостављен је био један доста суморан склад између нивоа ликовне културе и укуса, с једне, и уметничког стварања тадашњих сликара, с друге стране.

Ту наизглед мирну хармонију односа наједном је нарушила изненадна појава једне особене и авангардне личности, која је својим првим делима просто узбуркала то мирно море сликарског стваралаштва у Београду почетком нашег столећа. Била је то Надежда Петровић, чије ће дело тако неслућено прекретнички, прогресивно и свевремено зазвучати да ће свом аутору обезбедити изузетно место у историји новије српске и југословенске уметности.

Дуго несхваћено, потцењивано и неправедно валоризовано, њено стваралаштво је чекало нове генерације да га размакнутијих видика и дубљом уроњеношћу у све његове слојеве могле да открију оне вредности које ће је сврстати међу најзаслужније родоначелнике модерног уметничког схватања овог дела Европе. Када су њена платна распламтелог и узбурканог колорита раскрилила до тада у српском сликарству невиђена уметничка убеђења и узбуђења и када су заискрила снагом и смелошћу самониклог и самоувереног визионара и страственика, савремена београдска критика није имала слуша ни сензибилитета да ту олујно ражешћену колористичку драму њених слика схвати, а још мање прихвати. За Надеждине пресмеле фовистичко-експресионистичке ковитлајне оркестрације чистих и звучних боја, за њену нову и свежу уметничку вокацију, српска конзервативна ликовна критика није била спремна или није била свесна да их подржи као пионирске и протагонистичке доприносе револуционарном рађању модерне српске уметности. Тек пред рат ретроспективном изложбом њеног дела по први пут је компетентно и објективно

сагледан блистави удео њеног стварања у развоју српске модерне уметности, да би се од 1950. г. па до појаве ове монографије ређале студије (М. Стевановић, К. Амброзић, Л. Трифуновић, М. Б. Протић, С. Живковић и др.) које су свака на свој начин допринеле истражености и комплексном познавању живота и делатности овог „претече савременог сликарства“.

Надеждина монографија коју је написала Катарина Амброзић, данас свакако најбољи познавалац њеног живота и дела на коме је и докторирала, врло нас исцрпно и рељефно упознаје са свим важнијим моментима у животу и активности овог вишеструко и дубоко ангажованог уметника, која је поред сликарског заљубљеништва била писац, критичар, организатор изложби и уметничких колонија, учесник многих родољубивих акција и манифестација, говорник на зборовима, хуманиста, путник и ратник. Истраживши до појединости њен животни пут, при чему се служила многим изворима и подацима често недоступним другима, успела је да врло пластично предочи сва узнемирења и сву грозничавост њене разгранате активности и да нам предочи све лепоте и горчине кратког живота који је проживела у заносу, у знаку сталне борбе за освајање нових хуманистичких простора, да би га на крају као ратник судбоносне 1915. г. положила на жртвеник отаџбине.

Дугогодишње удубљено и свестрано истраживање и проучавање Надеждиног дела, које је К. Амброзић спровела у контексту изванредног познавања европске модерне уметности, могли смо да пратимо кроз низ објављених текстова који су се одликовали увек сигурним поставкама при вредновању њених доприноса, квалификацији њене стилске припадности и у одређивању места у развоју савремене српске и југословенске ликовне уметности. Њена монографска студија са периодизацијом опуса, објављена у каталогу велике ретроспективне изложбе 1973. г. коју је организовао Музеј савремене уметности у Београду, а за чији успех она има несумњиве заслуге, већ је указала на висок степен сериозног научног приступа и односа и на изванредан исход изучавања свих етапа у еволуцији и дозревању Надеждиног стваралаштва. Кад се то има у виду онда не изненађује оволико богатство садржаја, свеобухватност и ширина прилаза при анализи свих обележја Надеждиног дела које ова волуменозна и прелепа књига у свом кохерентном организму сједињује. Скоро да се не може замислити да монографија једне уметничке личности, макар колико она била значајна и јединствена, може да презентује овако обиље података, запажања, погледа и закључака као што је то случај са овом књигом.

То је само доказ о томе да је К. Амброзић не само до танчина испитала и изучила живот и дело овог самосвојног уметника, већ и пронашла начин да у оквиру једне монументалне целине каква је ова монографија спроведе концепцију која ће читаоцу паралелно омогућити свестрано упознавање Надеждиног живота и дела, с једне, и широко обавештавање о уметничким, друштвеним и другим приликама њеног времена, с друге стране, а да му при том не засмета обилато коришћење и цитирање документације којом се служила илуструјући методом егзактности све уверљиве и сигурне тезе и опсервације. Колико год је књига студија о делу овог уметника, исто толико је и студија о уметничком животу Србије крајем прошлог и почетком овог века.

Систематизујући прегледано и сугестивно све релевантне одреднице које ближе опредељују периодизацију опуса, хронолошку реконструкцију развоја и временску класификацију, аутор је дошао до једне композиције која поступно и континуално комбинацијом аналитичког и синтетичког приступа, расветљава сву комплексност и слојевитост Надеждиног дела. У коначној оцени стилског схватања, К. Амброзић се не приклања раније изреченим судовима о припадности њеног дела „ултра модерном импресионизму“ или „радикалном импресионизму“, већ га сврстава међу експресионисте закључком да „Надеждино сликарство суштином свог емоционалног доживљаја, драматичним поступком широког геста, усковитланог ритма, страстном колористичном фугом и визуелном схемом наглашене индивидуалности јасно представља изразитог експресионисту“.

Монографија о овој грандиозној уметничкој личности која је у српском сликарству учинила преврат и отворила нове путеве његовог прогресивног раз-

воја, макар колико са студиозношћу и акрибношћу задрала у најсуптилније стручне проблеме везане за тумачење њеног дела, писана је јасним и врло читљивим стилем који ће широком кругу читалаца приближити њено дело. Штета је што књига није обухватила односно није консултовала неке значајне текстове који су се о овој личности последњих година појавили. Поједини од њих донекле су у раскораку са неким поставкама аутора ове књиге, па би сигурно било занимљиво да се писац осврнуо на њих. На тај начин би монографија унеколико добила карактер полемичности, што би свакако било прилог актуелизацији расправном аспекту монографије. То, међутим, ниуколико не умањује вредност ове књиге. Надеждино дело ће изазвати непрекидно интересовање наших историчара и критичара, па се вероватно може очекивати и неки нови друкчији суд. Несумњиво је то да ће ова монографија остати фундаментално и незаобилазно дело кад се год приступа овом горостасу наше уметности.

Књига садржи репродукције 280 до сада идентификованих дела, од којих 60 у боји. Извесна неуједначеност у квалитету репродукција могла би се означити недостатком овако луксузне и репрезентативне књиге. Са потпуним каталогом, библиографијом у којој недостају написи последњих година (књига је вероватно дуже била у штампи, а у међувремену нису извршене допуне), резимеом на француском језику и потпуним регистром, ова комплетна и узорна публикација солидне ликовно-техничке опреме, чини част својим издавачима и представља истински допринос бољем познавању наше савремене ликовне уметности.

МИЛКА ЧАНАК — МЕДИЋ: ГАМЗИГРАД — КАСНОАНТИЧКА ПАЛАТА

Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе,
Београд 1978.

Археолошка истраживања и научна проучавања позноантичких архитектонско-просторних целина на нашем тлу још увек нису у складу са њиховим културно-историјским и другим вредностима, иако се у последње време предузимају замашне акције у погледу њихове заштите. Настојање да се дубље сагледају објекти у богатим споменичким комплексима и установе њихови узамјамни односи како у погледу хронологије, структуре и типологије, тако и у погледу стилских особености и самосвојности, имају своју историју, али су њихови исходи у раскораку са тежњом истраживача и то најчешће из разлога што су тешко страдали и што су уништени најдрагоценији подаци. Није, стога, чудно што испитивања неких изузетно значајних целина, иако трају са прекидима више од пола века, нису дала очекиване резултате, чак понекад ни у мери да се утврди поуздана идентификација.

Гамзиград код Зајечара, ретко узбудљив и необично значајан урбанистичко-архитектонски организам високих споменичких вредности из позноантичког раздобља, унеколико се разликује када је реч о досадашњим напорима да се одгонетну тајне његовог настанка и пружи задовољавајући одговори на многа питања која он својом суштином поставља. Монографска студија коју је недавно објавио Републички завод за заштиту споменика културе из Београда као посебно издање своје публикације САОПШТЕЊА, а чији је аутор др Милка Чанак — Медић, наш истакнути конзерватор и историчар архитектуре, у многоме је допринела сигурности научне представе о овом изузетном археолошком локалитету. Она скоро суштински мења његову пређашњу слику и пружа драгоцене доказе о томе да су две и по деценије непрекидног рида на истраживању, заштити и проучавању Гамзиграда инвестиција која се вишеструко исплатила. Ова књига — то се већ на почетку може рећи, постаје пример како се истрајност напора пре свега у конзервацији једног споменика

срећно може повезати са тежњом да се темељним истраживачким аналитичким поступком конзерватора архитекте оствари прави подухват који по свом успешном исходу има дубоко значење за друштвену и културну афирмацију споменика и изванредан значај као нови прилог савременој научној мисли.

Кад се има у виду чињеница пред каквим се сложеним проблемима нашао писац овог дела на почетку свог рада на испитивању и заштити Гамзиграда и када се сагледају изванредни резултати које студија садржи, онда се намеће неколико важних закључака. Превасходно ваља истаћи да ова књига представља сјајан образац како се савременим методолошким приступом у истраживању и заштити вишеслојних вредности једне просторне целине може доћи до оних резултата који вишеструко надмашују степен доскорашњих сазнања о њој.

Пре појаве ове књиге наша знања о Гамзиграду била су доста неодређена и несигурна. Мада је о овом касноантичком утврђеном ансамблу релативно доста писано, права вредност гамзиградских споменика више је наслућивана него што је могла бити сагледана. Отуда су извесне противуречности и неслагања око многих битних питања изазвала поред нецеловитих и непоузданих обавештења и извесне недоумице. М. Чанак — Медих је имала прилике уз помоћ истакнутих археолога и других сарадника најпре са конзерваторским амбицијама, а упоредо са њима и као истраживач са искуствима која су се стално умножавала, да се исцрпно и свестрано упозна са свим очуваним материјалним доказима и сведочанствима које је ова споменичка целина скривала. Ушавши до појединости у сву сложеност овог просторног споменичког комплекса и упознавши се са конзерваторском проблематиком коју је поступно и са успехом решавала, она је неупоредиво дубље од свих претходника који су се Гамзиградом више или мање бавили, могла да се обавести о његовим релевантним научним вредностима и да очи најзначајније проблеме који се на њега односе. То, међутим, још увек није било довољно да се они и реше. Недостаци потребних података у многоме су отежавали расветљавање неких најважнијих питања. Али, као конзерватор који се кроз свој радни век доследно ослањао на тековине науке, М. Чанак — Медих је са успехом покушала да разреши раније дилеме и да им да сигурнија одређења, зналачки се служећи методом упорених изучавања. Оно што јој археолошка истраживања нису могла да обезбеде, она је примерном студиозношћу успела да архитектонском анализом делимично очуваних објеката и просторног склопа насеља, проучавањем аналогних примера у свету, поступком конзерваторских интервенција и теоретске реконструкције грађевина и њихових целина дошла до убедљивих и аргументованих поставки. Управо оваквим приступом и по много чему једним новим односом заснованим на конзерваторском опажању и смислу за успостављањем аутентичких облика у оквиру поуздано осмишљених целина, писац ове значајне књиге се представила као истраживач анализатор који је у природи грађевинских споменика открила и осветлила нове изворе сазнања који су код нас мало коришћени. Овим је практично обогаћена и продубљена методологија истраживања оваквих споменичких целина, што је од несумњивог значаја као путоказ у проучавању старих насеља са вредним урбанистичко-архитектонским склоповима. Искуства и сазнања даровитог и креативног конзерватора у случају Гамзиграда на најбољи начин су даривана науци.

Основне тезе писца у погледу генезе Гамзиграда своде се на закључак да се не могу одржати раније претпоставке да је он настао са функцијом одбране северних крајева царства, нити да је основан као седиште рударства у овој провинцији. Са довољно сигурних доказа произашлих из комплексног посматрања и проучавања атрибуције Гамзиграда као царске палате улази у науку неспорно и дефинитивно. Прецизнији одговори у погледу оснивача и обновитеља ове царске резиденције односно утврђеног дворца, чији је живот са извесним прекидима трајао око три века (од краја III до краја VI века) нису могли да уследе због оскудице било каквих писаних података. Сасвим су прихватљиве и јасно образложене претпоставке о томе да се оснивање Гамзиграда може довести у везу са Диоклецијаном или његовим цезаром, доцније царом Галеријом.

Са своја два утврђења — старијим и млађим, гамзиградски царски дворач обележава ону градитељску епоху на прелазу из антике у византијско раздобље када се утемељавају нова стилска схватања и „када се развијају нови облици, стварају нови обрасци и нови ликовни изрази“. Преко бројних поглавља испуњених занимљивим текстуалним целинама са јасним идејама и понекад бриљантним запажањима, а нарочито преко савесно и перфектно обрађене документације, то је убедљиво и разложно презентовано и доказано.

Студија „Гамзиград — касноантичка палата“ којом је обрађена архитектура и просторни склоп, а неке уметничке вредности само доктануте колико је то основна тема захтевала, поред обиља врлина, садржи две основне и опште вредности. Прва се огледа у томе што је обелоданила на савремени начин у светлу активног стваралачког конзерваторског односа нове научне резултате и ревидовала ранија знања о овом споменичком комплексу. Друга се вредност исказује кроз чињеницу да се појавом овако комплексне студије са исцрпном и прецизном документацијом Гамзиград на достојан начин увршћује у најужу кругу најзначајнијих градитељских остварења позне антике у свету који су добили одговарајућу монографију са поузданим научним тумачењем. Овај наш велики споменик репрезентативног значаја постао је преко ове књиге ближи и нама и целом свету, чија би културна баштина без њега била непроцењиво сиромашнија.

МЛАДЕН ПЕЈАКОВИЋ: БРОЈ ИЗ СВЈЕТЛОСТИ — СТАРОХРВАТСКА ЦРКВИЦА СВЕТОГ КРИЖА У НИНУ

Загреб, Накладни завод Матице Хрватске, 1978.

Монографска студија о појединим споменицима културе, засноване на конвенционалним обрасцима и концептима писања, ретко када могу да скрену посебну пажњу. Чак и ако неке од њих донесу нове исходе проучавања дотичне споменичке вредности или ако својом графичком и ликовно-техничком опремом представљају извесне нове доприносе, ретко се и таквим књигама придаје изузетан значај да би биле опширније приказане. Овакав однос постаје уобичајен из разлога што је природно да готово свака монографија донесе понешто у научном погледу ново и што су, оне махом, зависно од издавача, солидно технички опремљене. Када се, међутим, појави књига која је по концепцији посве нова и која је својом опремом потпуно изнад наших стандарда, онда као таква заслужује шири осврт. По свим својим врлинама управо је таква књига „Број из свјетлости — старохрватска црквица светог Крижа у Нину“, посвећена једном од значајних хрватских споменика културе, коју је написао нама мало познати Младен Пејаковић.

Када се ова прелепа књига узме у руке, одмах се претпостави да је међу њеним корицама садржај који указује на изузетно културно-историјске вредности веома познате и научно често разматране цркве св. Крижа у Нину, споменика предроманске хрватске сакралне архитектуре која потиче из XI века. Међутим, читалац ће бити не мало изненађен тиме што у њој ништа неће наћи од очекиваног: откриће потпуно нови идејни и концепцијски приступ интерпретацији овог драгоценог споменика. Не оспоравајући све њене преваходно историјске, а затим културне односно градитељске вредности, које су више пута истицали многи наши најеминентнији научници, писац поставља себи као основни циљ да утврди порекло њене архитектонске структуре тј. да објасни њен особени архитектонски склоп и систем по коме је он настао. Идеја у својој оригиналности необично смела и врло занимљива, постаје особито убедљива када се проблем посматра ван контекста досадашњих научно-истраживачких искустава и правила. Наиме, Пејаковић сматра да се проблем изразите архитектонске неправилности и грађевинске самосвојности цркве св.

Крижа никако не може објаснити нити разумети са аспекта формалне просторне логике, јер није ни обликована према некој симетричној схеми око просторних оса нити као редукција и невешти препис правилнијих старијих стилских образаца. Уверен да њени конструктивни и обликовни елементи нису распоређени по начелима механичке равнотеже, он указује на једину могућност објашњења настанка ове грађевине — изванпросторном величином, димензијом времена. Другим речима, облик основе цркве, њена оријентација и ликовно-архитектонска обрада одређена је на некаквим преношењем старог градитељског обрасца, већ годишњим кретањем сунца тј. природним механизмом који усмерава казаљке времена и одређује хоризонталне и вертикалне распореде простора грађевине. Пејаковић је многобројним графичким анализама и прорачунима које је дао у прилозима кроз изванредне цртеже, доказао да је целовит облик одређен у вертикалном смислу нагибима сунчевих зрака у току године. Док спољна силуета тлоцрта условљава време годишњих доба и дана, унутрашња је подвргнута другим разлозима. Унутрашња бележи време дана у смислу хоризонталног и вертикалног положаја сунца и његових пројекција на елементе простора.

Тако је, како аутор истиче, ентеријер цркве казаљка смера и нагиба сунца, па као такав квантификује време и омогућује да се тачно одреди почетак појединих молитвених сати према регули Св. Бенедикта и с обзиром на неједнаку дужину сати у данима и током године. Због тога се услова основа цркве свесно деформише. Спољашња структура тлоцрта цркве св. Крижа очигледно је деформисана тако да се из ње четири пута годишње може графички и просторно одредити почетак годишњих доба, односно показати почетак измене дужине дневних сати у складу са ходом велике небеске казаљке. И док је, наглашава писац, спољни облик визуелизација великог времена, унутрашњост је намењена дневном распореду. Сваки поједини сат дана, без обзира на то што се мења његова дужина и положаји зрака који га показују, могуће је опчитати из пројекције сунчаних зрака према врло једноставном систему. „Односи зидова и њихови кутови, заобљења апсидалних тлоцрта и лукова конхи, распореди и просторни облик зидних отвора, декоративни елементи слијепих ниша, пропорцијски односи и стварне величине, неправилна правилност и правилна неправилност све то од малене црквице ствара духовиту преметалку свјетла, једно свјетлосно казалиште у којем главни небески глумац претом тачно показује, ако га упитате, колико је сати“ — метафорички закључује писац.

Теза да је ова као и друге средњовековне цркве у Хрватској за коју су други истраживачи тврдили да је због своје неправилности настала као последица скромне градитељске вештине и неукости мајстора, смишљено дело ктитора и мајстора који су грађење цркве заснивали на изванредном познавању просторно-временских законитости и на тежњи да храм постане одредница односно чин просторне и временске намере, веома је уверљиво доказана.

Пејаковић је до појединости и то веома интересантним поступком свестране структуралне анализе и гномонске пројекције, разноврсним схемама, модуларним мрежама, графичким приказима, фотоснимцима грађевине и њених елемената током годишњих доба и у различито време дана настојао да докаже оригиналну поставку о мотивацији грађења цркве и да на примеру св. Крижа покаже колико су наши стари градитељи били упућени у астрономско-географске и просторне проблеме, решавајући их у духу сакралних потреба, а на начин који се не ослања ни на каква искуства симетрије и стилске предлошке. Њихова вештина и инвенција огледала се у томе да остваре грађевинску творевину која ће сходно захтевима културних потреба да бележи ток годишњих доба, да оцрта смисао првих и последњих сунчаних зрака и да постане „центар просторне графике времена“. Градитељи ове цркве нису ствараоци у погледу избора материјала и његове обраде нити су креатори начином зидања или способношћу вештог и племенитог пропорционисања цркве по неким древним обрасцима, већ управо по томе што су умели да обликују грађевину која транспонује одређени садржај у знак, односно да организују и уобличе уметничко дело које је, као што смо већ рекли, чин просторне и временске намере.

Биће и суштина грађевине мотивисани су. Њен мотив је, како истиче аутор, у природи њених односа: у тлоцрту, нацрту, пресеку, у детаљу апсиде и прозора, у облику тамбура и његових окулуса. Црква св. Крижа је архитектонски вредна по томе што отвара смисао једног места и што повезује Велебит и морску хоризонталу. На тај начин она сједињује временско-географске одреднице и уткива их у специфичну просторну структуру којом се претвара у комплексно значење са смислом постојања и самосвојног одређења.

Пејаковићева књига „Број из свјетлости“ је изузетан допринос теорији наше старе архитектуре. Она садржи сасвим нове поставке у тумачењу генезе наших сакралних објеката из средњег века. Кад се има у виду да се наша стара архитектура већ деценијама разјашњава методом дескрипције и позитивистичке класификације, при чему се не улази довољно у разлоге форме, главне мотиве и мисао коју једино дело исказује, онда је Пејаковићево бављење структуром на начин који примењује у анализи нинске цркве код нас, за разлику од искустава у свету, један нов и свеж покушај који заслужује пуну пажњу. Он је поступком структуралне анализе цртањем размотрио односно вредновао оријентацију цркве као битан мотив садржаја и то не само у њеном просторном већ и временском значењу. Ако оријентација није по устаљеном правилу, онда одступање постаје онај значајан елемент који показује пут према значењу облика. Код св. Крижа у Нину писац је утао деклинације означио као почетак градитељске имагинације и грађевинске реализације, па је управо на основу њега одредио градитељско мишљење, мисао зграде и примењени облик. Идући поступком графичке анаформозе, он је продубио смисао свих битних елемената, установио њихов однос и открио суштину значења појединости у склопу целине, чиме је дошао до закључка да је грађевина саздана на начелу увођења у мирни стереометријски волумен временског феномена. Супротстављајући се тврђењу да су сакралне зграде нашег раног средњег века производи грубих и недоучених руку неписмених мајстора, он својом теоријом доказује да су деформације облика и особени просторни склопови, неподударни у стилском погледу са објектима из других епоха које негују симетрију и правилности форми, продукти дубљег и вишезначнијег градитељског схватања, заснованог на интегрисању просторног и временског мотива као идеје водиле.

Можда се неким истраживачима наше старе уметности неће учинити убедљивим прилаз аутора ове књиге нити сасвим прихватљив начин на који он посматра и разлаже тему, али ће их сигурно изненадити свестраност и дубина аналитичког поступка, којим се служи при доказивању своје тезе и идеје. Осим тога, неће бити неуочена његова несумњива ученост и изразити смисао и способност врло јасног и стилско-језички чистог образлагања поступка којим разложно и уверљиво доказује своје оригиналне и инвентивне идеје и мисли.

Слојевита садржајност овог у много чему изненађујућег и сасвим новог дела стоји у изванредном складу са његовом сјајном ликовно-техничком опремом. Изврсни цртежи и беспрекорне фотографије сугестиван су доказни материјал којим се аутор служи у тумачењу својих луцидних поставки. Постоји заиста много разлога због којих ову необичну књигу треба прочитати и због својих ликовних и других лепота — имати.

БРАНКО МАКСИМОВИЋ: ИДЕЛНИ РАЗВОЈ СРПСКОГ УРБАНИЗМА

Београд, САНУ, 1978.

За сагледавање генезе и континуалног развоја српског урбанизма од најстаријих времена тј. од стварања првих српских државних организација у средњем веку, нема довољно очуваних материјалних података, а још мање писаних докумената. Археолошка истраживања већих српских насеобина из сред-

њег века у великом су заостајању да би нам она омогућила основна сазнања о урбанизму цивилних насеља. Резултати истраживања средњовековних градских утврђења и манастирских целина који су последњих година све значајнији и све богатији, обезбеђују нам основну представу о урбанистичко-просторној и архитектонској структури ипак само специјалних и особених урбаних комплекса, што није довољно за успостављање потпуније слике о развоју старог урбанизма код наших народа.

Наши истраживачи су стога своје интересовање за проучавање урбанистичких токова у Србији усмерили и најчешће хронолошки везивали за XIX век. То су условили врло објективни разлози, јер је практично ово столеће, временски гледано, раздобље с којим у Србији почиње суштински развој урбанистичке мисли који се може пратити на основу очуваног наслеђа. Бранко Максимовић, угледни професор Универзитета, је међу овим истраживачима најпоузданији и најистакнутији познавалац урбанистичког развоја наших градова. Он је, уз то, и један од наших најкреативнијих и најмарљивијих урбанистичких мислилаца и теоретичара, који је, бавећи се савременим урбанизмом, остао консеквентни заступник најхуманијих и најсавременијих начела у овој области.

Максимовић спада међу наше ретке урбанисте који су изванредно срећно спојили своје продубљено интересовање за урбанистичку прошлост Србије и свој непосредни пројектантски однос према савременој урбанистичкој проблематици. Кроз оба ова аспекта његове плодне активности увек је испољавао упадљиву доследност: своја истраживања заснивао је на егзактним научним методама, а пројектовање у старим агломерацијама остваривао ослањајући се на релевантне споменичке вредности којима је новим животним функцијама давао, уместо музејског, целовити утилитарни карактер и смисао.

Као проучавалац наше урбанистичке прошлости он је написао већи број студија и чланака као и једну изузетно драгоцену синтезу „Урбанизам у Србији“. Свој богати опус употпунио је новом књигом „Идејни развој српског урбанизма“ која тематски обухвата низ значајних питања везаних за период реконструкције градова од друге четвртине XIX века од 1914. године.

Једна од првих одлика ове документоване и срећене књиге јесте њена концепцијско-композициона систематичност и прегледност. Уз предговор у коме аутор наводи главне мотиве за продубљено проучавање развоја српског урбанизма и Увод који означава неке преломне тренутке у урбанистичком развоју Србије и истиче важније просторно-композиционе вредности нових градова, књига садржи четири поглавља која су, свако за себе, јасно дефинисана тематска целина, а међусобно повезана чине јединствени организам формулисан кроз наслов дела.

У првом поглављу насловљеном „Главније појаве и утицаји у процесу урбанизације Србије“ сагледане су све значајније привредно-економске, друштвене и друге тековине различитог карактера и значења које су имале видног, а понекад и пресудног, одраза на процес урбанизације градова, односно на развој урбанистичке мисли. Посебно су истакнути: миграциони процес селоград, прилазни и транзитни путеви, увођење железничког саобраћаја, подизање индустрије, развој трговине, рударство и занатство као чиниоци који су снажно утицали на урбанистичко схватање и стварање у Србији XIX века.

Знатно опсежније поглавље „Реконструкција градова“ садржи необично драгоцен материјал који је плод вишегодишњег истраживања и проучавања Б. Максимовића. Урањајући у веома сложену и недовољно познату материју, писац је применио приступ вишестраног истраживања служећи се разноврсним изворима преко којих је, са изразитим смислом за успостављање целине прегледа, дошао до нових сазнања о једној врло значајној етапи у развоју наших градова. Реконструкција српских градова која обухвата раздобље од 1861. до 1914. г. представља изванредно занимљиво и, с научне тачке гледишта, особито важно подручје за боље и дубље разумевање процеса урбанизације и прилагођавања наших градова новим условима живота, које су стварале дубоке и корените друштвене, економске и друге промене. Пратећи све појаве и догађаје који су диктирали одговарајуће урбанистичке захвате у србијанским

градовима, Максимовић је анализирао све факторе који су били од утицаја на стварање одређене политике. Поред тога што је проучио сво законодавство преко којег је сагледао однос државе према развоју градова, он је као урбаниста изразитог сензабилитета и широке културе лако уочио све карактеристике предузетих реконструкционих захвата у Београду и градовима Србије, при чему је са сигурношћу оценио њихову целисходност, оправданост или спорност. Утврдивши два супротна схватања у реконструкцији градова — једно које је подразумевало систем прилагођавања нове регулације постојећој структури уличне мреже, а друго систем потпуне, корените реконструкције наслеђене структуре, писац је пажљиво и помно анализирао многе примере. Београд је особито био у средишту Максимовићеве пажње, чији је урбанистички животопис брижљиво осветлио и указао на све позитивне и негативне аспекте. Сва важнија питања везана за проблем реконструкције градова нашла су место у овом делу књиге у коме су истакнуте основне одлике урбанистичке праксе и тежњи ове прекретничке епохе у развоју Србије. Међутим, запажа се ипак одсуство неких значајних и занимљивих примера у Србији, као што је Пожаревац, који је у овом раздобљу доживео трансформације вредне за потпуније праћење и сагледавање како обнове тако и развојка градова у унутрашњости Србије. То свакако не умањује вредност књиге, јер она и није могла да обухвати све урбанистичке подухвате на плану реконструкције градова.

У проучавању најкреативнијих појава и исхода прогресивних и хуманих настојања да се реконструкцијом градова допринесе учвршћивању прве идеолошке основе српском урбанизму као важној делатности за стварање здраве, удобне и хумане животне средине, Б. Максимовић је посебно истакао заслуге Емилијана Јосимовића, првог српског урбанисте — теоретичара, чији је пројекат реконструкције Београда у Шанцу означио почетак нове епохе у развоју српског урбанизма. Његово дело „Објашњење предлога за регулисање онога дела вароши што лежи у Шанцу“, објављено 1867. г. „по ширини и далековидности погледа и смелих и напредних пројеката има и данас пуну животну снагу и спада међу истакнуте вредности нашег културног наслеђа“ — закључује писац на основу свестрано осветљених доприноса овог урбанисте, на чијем се животу и делу у неколико махова задржавао.

Аналитички приступ посебно је дошао до изражаја у трећем делу књиге означеном насловом „Урбанистичка својства функционалних простора града“. Максимовић је истраживањем дошао до закључка да су у систему стамбене изградње, у образовању градских центара и основних типова уличне мреже преовладавале одлике извесне рационалности и функционалности. Исто тако, установио је да је увођење простора зелене природе и уношење скулпторалних споменика у градске површине представљало успешне покушаје хуманизације односно захвате који су значили „давање граду и његовим житељима више свежине и лепоте, више човеку блиских простора, приближавање уметничког дела градском човеку“. На бројним примерима преко савесно припремљене и обрађене документације фотографског, архивског и графичког карактера, писац је показао основне тенденције и појаве у урбанистичком обликовању српских градова у периоду њихове реконструкције, уочавајући и истичући све особености као и оне црте које су указивале на смишљену политику борбеног и прогресивног решавања проблема изразито друштвеног и културног развоја. Треба истаћи неке посебне урбанистичке вредности у прошлости Србије које су се пре свега односиле на уређење бања и бањских паркова. Писац је овим тековинама нашег урбанизма дао одговарајући значај, уочавајући њихов утицај на општи развој урбанистичке културе.

Историјографски прилаз разматрању развоја урбанистичко-архитектонске културе у прошлости Србије професор Максимовић је особито успешно применио у последњем делу своје књиге „Урбанистичка мисао у Србији почетком 20. века“. Две публикације „Српски технички лист“ и „Технички гласник“ одиграле су значајну улогу у развоју српске урбанистичке мисли у првим деценијама XX века. На њиховим страницама остала су сведочанства о савременој урбанистичкој идеологији изградње градова као просторне уметности, докази

о живој и понекад оштрој критичкој мисли усмереној ка развијању урбанистичке културе. Преко ових гласила преламала су се критичка и полемичка гледишта о урбанистичко-архитектонској проблематици Београда, која су заступали београдски архитекти и грађевински инжењери „који по ширини погледа и познавању тадашње урбанистичке теорије имају видно место у српској урбанистичкој култури“. Нарочито запажено место заузимају прогресивне и далековиде поставке Јефте Т. Стефановића, Димитрија Т. Лека, бескомпромисног а понекад и недоследног, али врло даровитог урбанисте, архитекте и писца, затим Т. Марјановића као и теоријски радови непознатих аутора. Посебно је занимљиво обрађено питање „Значај јавних конкурса за развој урбанистичке културе“, при чему је указано на више организованих покушаја да се путем конкурса реше неки најкапиталнији проблеми у урбанистичко-просторном и архитектонском развоју Београда.

„Идејни развој српског урбанизма“ је вишеструко значајно дело. У комплементарном односу са Максимовићевом фундаменталном књигом „Урбанизам у Србији“, ово дело веома доприноси да се историја српског урбанизма потпуније и испосредније сагледа и дубље разуме. Оно ће, без сумње, постати незаобилазно штиво не само за оне који испољавају изразито занимање за историју развоја наше урбанистичке и архитектонске културе, већ нарочито за урбанисте који планирају и усмеравају савремени развој наших градова. У њему ће паћи многе поуке и драгоцене мотиве за друкчији и хуманији однос према нашем урбанистичко-архитектонском наслеђу које понекад превиђају и занемарују.

БЕРНХАРД РУПРЕХТ: РОМАНИЧКА СКУЛПТУРА У ФРАНЦУСКОЈ

Београд „Југославија“, 1979.

Када репрезентативне књиге настану са циљем да прикажу већу и значајнију уметничко-историјску целину и када при том својим научним вредностима досегну завидан ниво, онда се њихова појава може сматрати оправданим и целисходном, без обзира што су по правилу скупе и стога недовољно доступне истинским љубитељима уметности.

Монуменална и узорно уређена књига „Романичка скулптура у Француској“ од Бернхарда Рупрехта коју је издала „Југославија“, представља управо вредан и значајан подухват, јер је посвећена великој и особеној уметничкој епохи и самосвојној целини. Осим тога, заснована је на савременој критичкој и модерној научној мисли и произашла на бази најновијих истраживања и проучавања.

Скулптура романског стила у Француској има епохални значај. Њена вредност одавно је уочена, али се сазнања о њеном прекретничком историјско-уметничком значају и утицају који је извршила у потоњим уметничким раздобљима све више продубљују и употпуњују. Ова књига која је преведена са свог оригинала ROMANISCHE SKULPTUR IN FRANKREICH, MÜNCHEN 1979., у стручној редакцији др Јованке Максимовић, несумњиво је нови допринос комплекснијем сагледавању многоструког феномена романичне скулптуре. Од античког времена па све до XI века скулптура је у сенци других уметничких дисциплина. Француска пластична уметност романичне епохе најбољи је пример силовитог продора монументализације облика и транспонована једног мањасног света, који дотле скулптура није познавала. Обликована у камену и увек у складу са архитектуром цркава чије је фасаде украшавала концентрисана изнад и поред портала, а посебно на капителима, романична скулптура великих размера постаје нови иконографски, социолошки и ликовни феномен, који ће вишеструко усталасати и узбудити дух средњовековног човека.

Настала са тежњом да фасцинира верника и да својом вишеструком мисијом искаже слојевите духовне, мисаоне и друге поруке, романичка скулптура Француске и других западних европских земаља добија она одређења, која ће је у целини историјско-уметничке баштине учинити изузетно значајном појавом.

Управо овим и оваквим обележјима француске скулптуре у раздобљу романике бави се ова изванредна књига која са преко 150 страна великог формата и 420 репродукција од којих осам у боји, даје свеобухватни преглед развоја, упознавајући нас са најбитнијим питањима историјског, критичко-стилског, иконографског, социолошког и другог домена овог изузетно вредног уметничког наслеђа, које има много шири значај него што су то ранија схватања истицала. Она успешно синтетизује сазнања до којих су дошли истраживачи више генерација, при чему бележи посебне резултате у разлагању визуелне особитости и оцени историјског значаја француског вајарства раздобља романике.

ПЕТАР ОПАЧИЋ: СОЛУНСКИ ФРОНТ — ЗЕЈТИНЛИК

Београд — Републички завод за заштиту споменика културе
и Југословенска ревија, 1978.

Стални несклад између пијетета и поштовања према нашим историјским споменицима, с једне, и непостојања популарно-стручних монографија и књига о тим вредностима, с друге стране, постепено се отклања смишљеним и смелим издавачким подухватима. Један од таквих са друштвеног и културног становишта несумњиво значајним потхватом може се сматрати издавање монографије о Солунском фронту и српском војничком гробљу Зејтинлику у Солуну, коју су објавили Републички завод за заштиту споменика културе и Југословенска ревија из Београда. Када се има у виду да је српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну данас један од најпосећенијих историјских споменика, а да је Солунски фронт одиграо пресудну историјску улогу у првом светском рату, онда се објављивање књиге о њима наметало одавно као прека потреба.

Књигу сачињавају текстови трију аутора. У сажетом и надахнутом уводном напису генерала Момчила Дугалића, истакнут је вишеструки значај Солунског фронта у коме је „слободарски и патриотски хероизам српских војника и југословенских добровољаца у борби за ослобођење своје домовине задивио свет и добио ласкава признања највиших војсковођа и државника тога времена у Европи“. У невеликом тексту Вељка Ђурића, посвећеном Зејтинлику, где се поред италијанског, руског, француског и енглеског, налази српско војничко гробље, садржани су најважнији подаци који казују о драматичној лепоти овог комплекса који данас спада међу наше најлепше сакралне историјске споменике у иностранству. Изграђено од 1933. до 1936. по пројекту арх. Александар Васића и арх. Николаја Краснова, данашње српско војничко гробље у Солуну налази се у средишту комплекса савезничких гробаља из првог светског рата, узимајући простор од 7.000 м². На гробљу доминира монументална капела са терасом испод које се налази крипта у чије зидове је сахрањено 5580 палих ратника. У десет гробних парцела око капеле лежи 1440 ратника, чије гробове обележавају мермерни крстови. Најзад, поред њих у издвојеној партизанској парцели, у дну гробља, сахрањено је 126 југословенских учесника другог светског рата. Рачунајући и 295 непознатих српских ратника на гробљу Зејтинлика почива 7441 борац, сведочећи о огромним жртвама које су пале за ослобођење своје домовине.

Есецијални део књиге сачињава студија „Солунски фронт“ чији је аутор др Петар Опачић, научни сарадник Војно-историјског института из Београда, један од наших најистакнутијих војних историчара. Као изванредни познавалац политичких, војних и ратних прилика током трајања ратне одисеје

од 1912. до 1918. г., П. Опачић је свестрано осветлио Солунски фронт како са становишта ратне стратегије и оперативне вештине, тако и са национално-ослободилачког, политичко-историјског и дипломатског аспекта. Огроман удео српске војске са југословенским добровољачким одредима у солунској офанзиви допринео је паду централних сила. Захваљујући учешћу и херојским подвизима опорављене српске војске на Солунском фронту и њеном доприносу сламању непријатеља 1918. г. као и њеним великим заслугама у претходним фазама рата, „олакшано је нашим народима да одбију насртаје суседних држава на наше земље и да приступе образовању заједничке државе, у складу са својим вековним тежњама“. До краја одана савезницима, морално чврста, до самоуништења истрајна и борбено непоколебљива, српска војска са армијом од око 150.000 војника и са око 20.000 добровољаца из других југословенских земаља, успела је не само да ослободи своју отаџбину од окупатора, већ и да својим подвизима инспирише и створи услове за уједињење југословенских земаља. Солунски фронт као последња и пресудна етапа у борбама против централних сила, представља пример херојства једног народа који је био остао без отаџбине. За тај народ и његову земљу која је ратовала са далеко надмоћнијим непријатељем Черчил је рекао: „Што се тиче Србије, она се заиста борила очајнички и славно, не узимајући у обзир никакве друге интересе осим својих властитих, а са страшним последицама за себе“. Квалификујући рат Србије против Аустро-Угарске као изразито национално-ослободилачки, Лењин је био свестан огромног доприноса Србије не само у пробоју Солунског фронта, већ и у исходима мноих битака у периоду 1914. и 1915. г.

П. Опачић је до појединости и врло комплексно осликао однос свих држава савезница према Солунском фронту у Србији. Повезујући збивања у Грчкој са догађајима на европској ратној сцени, а посебно са дипломатским акцијама учесника у рату, разјаснио је разлоге који су диктирали понашање Бугарске, Русије и Грчке према српској команди. Без одсудне дипломатске подршке Француске и без садејства свих савезничких армија, Србија, вероватно, не би изашла као победник из овог рата — закључује аутор. Признања која је Србија добила за све патње и подвиге у првом светском рату најбоље су изражена речима министра спољних послова САД Роберта Ласинга: „Треба стално имати у виду да је заједнички непријатељ прво напао Србију и да је она крвљу натопила сваку стопу своје јуначке отаџбине. Када се буде писала историја овог рата, најславнији одељак те историје носиће назив: Србија. Српска војска учинила је чудо од јунаштва, и српски народ претрпео је нечуване муке. Такво пожртвовање и истрајност не могу проћи незапажени — они се морају наградити“.

Студију употпуњује библиографски попис литературе о Солунском фронту који обухвата око двестотине јединица. Монографија је несумњиво много добила чињеницом што је обухватила Регистар ратника сахрањених на гробљу и Регистар сахрањених у крипти. На овај начин књига је поред других вредности, добила карактер поменика. Уз неколико десетина потресних илустрација о збивањима на бојиштима и стратиштима у којима је учествовала српска војска, и више фотографија у боји посвећених Зејтинлику, монографија је кроз промишљену ликовно-техничку обраду добила своју особену и привлачну физиономију, која стоји у комплементарном односу са својим слојевитим и потресним садржајем.